

Het uithofstelsel van het koorherenklooster Bergum in Friesland

J.A. MOL

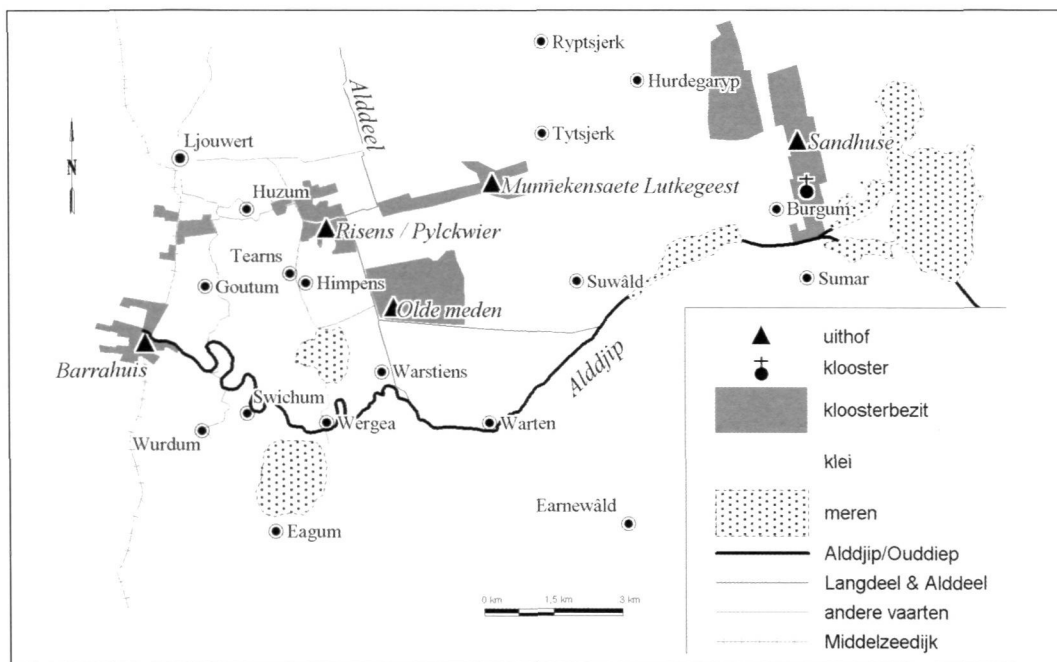
De meeste kloosters die in de 12e en 13e eeuw in Friesland tot stand kwamen, baseerden hun economie op landbezit, dat ze in het begin zoveel mogelijk in eigen beheer hielden. Ze exploiteerden het met behulp van lekenbroeders die als werkmunniken ingezet werden op agrarische bedrijven van grote omvang: de zogenoemde uithoven, monnikhuizen of *grangiae* in het Latijn. In dit artikel wordt met behulp van latere bezitsgegevens het autarkisch bedoelde uithofstelsel van het klooster Bergum of Barraconvent vóór 1350 gereconstrueerd. Een centrale rol daarin was weggelegd voor Bergums oudste grangia, Barrahuis, op de klei ten zuiden van Leeuwarden. Het complex blijkt precies te hebben gelegen bij de monding van het riviertje het Oud Diep dat als verbindingssas tussen de diverse uithoven en het stroomopwaarts gelegen convent diende. Aannemelijk wordt gemaakt dat het klooster zich na het dichtslibben van de riviermond tussen 1250 en 1300 actief heeft bemoeid met de aanleg van nieuwe afwateringskanalen die de waterafvoer uit zuidelijk Tietjerksteradeel in noordwestelijke richting moesten garanderen.

DE INTRIGERENDE LIGGING VAN BARRAHUIS

Wie de oudst overgeleverde bezitslijsten voor Friesland doorneemt, stuit meteen bij het eerste dorp op een enorm kloosterlijk bezitscomplex. Het gaat hier om Wirdum, gelegen in de eerste grietenij (Leeuwarderadeel) in het bekende Re-

gister van de Aanbreng van 1511. Het complex omvatte niet minder dan 160 ha vruchtbaar

Het bezit van het klooster Bergum, tussen de Middellee en het Bergumer Meer (kaart: S. Strating, Fryske Akademy).

kleiland van het bij Burgum¹ diep in de Wouden gelegen klooster Bergum, dat ook wel Barraconvent werd genoemd. Op het eerste gezicht is duidelijk dat dit land rondom Barrahuis lag, even ten noorden van het grote verkeersknooppunt Werpsterhoek, zo'n vijf kilometer ten zuiden van Leeuwarden. Barraconvent en Barrahuis: het zijn intrigerende namen die de vraag oproepen wat het verband tussen beide kan zijn. Ik ben overigens niet de eerste die zich interesseert voor de relatie tussen huis en convent. De bekende Friese vrijheidsstrijder Jancko Douwama schreef er al over in het begin van de 16e eeuw. In zijn apologetische kroniek *Het Boeck der Partijen* deelt hij mee dat het Bergumer klooster oorspronkelijk te Barrahuis gevestigd was. Het zou met opzet op de grens tussen Oostergo en Westergo door beide landen gesticht zijn, om als vergadercentrum en ook als bewaarplaats voor al hun oorkonden, brieven, privilegies en ander archiefmateriaal te dienen. De goën of landsgemeenten zouden dus zelf het initiatief tot oprichting hebben genomen. Zelfs hun namen – Douwama noemt Oostergo *Oestbergen* en Westergo *Westbergen* – waren volgens hem aan de ligging van het nieuwe klooster ontleend: Oostergo was de go ten oosten van het klooster Bergum en Westergo dat aan de westkant! Maar omdat de kloosterlingen meer kosten dan baten van al die vergaderingen van de beide landsgemeenten hadden, besloten ze al gauw hun convent naar de Wouden te verplaatsen. De naam Bergum zouden ze dan daarheen hebben meegenomen. Het *Bergera huse* van Barrahuis was dus in de visie van Douwama niet afgeleid van Bergum. Nee, Bergum zou omgekeerd afgeleid zijn van *Bergera huse*! De kroniekschrijver had het verhaal nodig om het ontstaan te verklaren van de Friese partijtwisten waarvan hij het slachtoffer was (Kist, 1995). Omdat Douwama alles uit zijn geheugen opschreef in het kasteel van Vilvoorde bij Mechelen, waar hij meer dan tien jaar lang gevangen zat tot zijn dood in 1532, mag wel worden aangenomen dat het een algemeen gang-

baar verhaal betrof. We kunnen ons daarom de vraag stellen of het klopt, en zo niet, waarom Barrahuis dan zo'n centrale plaats in het geheel van het Bergumer bezit innam.

DUBBELKLOOSTER MET ZIELZORGFUNCTIE

Naamkundig ligt de verklaring van Douwama in elk geval niet voor de hand. De naam *Barrahuis* of *Bergera huse*, zoals die in de oudste stukken voorkomt, is even doorzichtig als die van *Berra feen* of *Bergera feen* ten noorden van het Bergumer klooster. Het ging om een huis en omveen van (het klooster) Bergum. Het bijvoeglijk naamwoord *Barra* in Barrahuis verwijst dus naar een plaats die niet in het noordwesten van het Wirdumer dorpsgebied lag.

Maar wordt dat ook bevestigd door de historische gegevens? Daarvoor moeten we eerst de weinige berichten over de oudste geschiedenis van het klooster natrekken. Zoveel is zeker dat het klooster pas kort na 1234 in de bronnen verschijnt (Gerbenzon, 1948). We lezen dan over een proost van Bergum in een wetstekst. Daaruit valt op te maken dat het klooster niet door een abt geleid werd, maar door een overste van lagere rang (Latijn: *prepositus*) die wel zelfstandig leiding kon uitoefenen maar onder toezicht stond van de abt van een ander (moeder)klooster. In dit geval was dat de abt van Ludingakerke bij Harlingen, die op zijn beurt tot 1429 de abt van Kloosterrade of Rolduc bij Kerkrade in Zuid-Limburg als directe overste moest erkennen. Barraconvent hoorde daarom vanaf het begin tot de kleine congregatie van de augustijner koorheren van Kloosterrade (Mol en Noomen, 1996). Als we rekening houden met Bergums afhankelijkheid van Ludingakerke, dan kunnen we concluderen dat Bergum niet eerder dan 1158, het stichtingsjaar van die abdij, kan zijn gesticht. Ook Haskerconvent en Klooster Anjum bij Ried waren aan het begin van de 15e eeuw proosdijen onder Ludingakerke. Eerstgenoemd klooster ontstond in 1231, het andere in 1256. Omdat Bergum uiteindelijk veel meer bezit had dan die andere twee conventen uit de familie

van Ludingakerke, en omdat de oudste kloosters in het algemeen de meeste hectares tot hun beschikking kregen, is het aannemelijk dat het eerder tot stand gekomen is dan Haskerconvent en Anjum, dus tussen 1158 en 1231. We slaan de plank niet ver mis als we van een stichting omstreeks 1200 uitgaan. Dat zou ook passen bij het gegeven dat het klooster aan Sint Nicolaas gewijd was. Die heilige wordt namelijk eerder bij laat dan bij vroeg gestichte kerken en kloosters aangetroffen. Het is eigenlijk pas sinds de massale deelname van de Friezen aan de kruistochten – vanaf 1189 – dat in Friesland een speciale verering voor Sint Nicolaas werd opgevat (Verhoeven, 1989).

Er kan verwarring bestaan over het karakter van het klooster Bergum. Was het nu een mannen- of een vrouwenklooster? In 1395 is sprake van *die paters van Berge* terwijl in een oorkonde van 1399 wordt meegedeeld dat Bergum een proost met een gemeenschap van nonnen en conversen (*prepositus ac conventus monialium ... ac conversi*) onderdak bood (Baart en Van Buijtenen, 1957). Die gegevens hoeven elkaar echter niet tegen te spreken, want even verderop in de acte van 1399 gaat het om ‘nonnen en personen van beide seksen’ en om ‘broeders en zusters van hetzelfde klooster’. Dat wijst op een dubbelklooster met in elk geval een gemeenschap van koornonnen, conversen en paters. Laatstgenoemden waren dan actief in de zielzorg. Dat blijkt uit een stuk van 1328 waarin vastgelegd is dat de proost en het convent van Bergum het institutierecht over negen met name genoemde parochiekerken mogen uitoefenen zolang de zittende proost in leven is (Van Buijtenen, 1967). Het gaat te ver om hier uitvoerig op de bijzonderheden van dat institutierecht in te gaan, maar zoveel is zeker dat waar een klooster institutierechten bezat, het doorgaans ook de presentatie ofwel de benoeming van de pastoor voor zijn rekening nam. Het klooster Bergum kon daarom in de negen genoemde kerspels een zielzorger uit zijn eigen kring van paters/koorheren aanstellen. Drie van die negen dorpen

zijn niet meteen thuis te brengen, maar de identificatie van de andere levert geen problemen op. Het gaat om Burgum zelf, Grou, Warten, Suwâld, Tytsjerk en Eastermar. Dat zijn belangrijke dorpen in het uitgestrekte zand- en veengebied van Tietjerksteradeel en Idaarderadeel (tegenwoordig Boarnsterhim). Ze lagen min of meer in een cirkel om Bergum heen. En dat is een aanwijzing dat Burgum vanaf het begin de vestigingsplaats van het klooster is geweest. Immers zulke kerkelijke bezittingen en benoemingsrechten hoorden tot de oudste vermogensbestanddelen van geestelijke instellingen. Vaak vormde de overdracht van een parochiekerk door de bisschop of een of meer vermogende parochianen de basis voor het ontstaan van een klooster. Zou Bergum ten tijde van de stichting onder Wirdum hebben gelegen, dan hadden we de paters eerder als pastoors in Leeuwarderadeel verwacht dan in Tietjerksteradeel en Idaarderadeel. Maar zij hadden helemaal geen rechten op dorpskerken in het kleigebied ten zuiden van Leeuwarden. Al met al moet dat reden genoeg zijn om de uitleg van Jancko Douwama voorlopig aan de kant te schuiven. Barrahuis is nooit de eerste vestigingsplaats van het Bergumer klooster geweest.

VERGADERPLAATS EN AGRARISCH EXPLOITATIECENTRUM

Maar waarom had het klooster daar dan zoveel bezit gekregen? En wat is dan wel de functie van het Bergumer huis geweest? Laten we allereerst vaststellen dat het huis op zich een waardevol bouwwerk was, want in een oorkonde in het Charterboek van Schwartzenberg van 1348 wordt het een stins genoemd: *Bergera stenhuse*. Afgezien van de kerken en eerste adellijke stinzen werd er toen in Friesland nog amper in steen gebouwd. De oorkonde van 1348 geeft trouwens nog meer interessante informatie. De tekst behandelt een aanbod van de Friezen van Oostergo om een bestand van twintig jaar met de graaf van Holland te sluiten. Dat dit aanbod in Barrahuis tot stand is gekomen laat zien dat

daar prelaten, grietmannen, rechters en het hele land van Oostergo samengekomen waren. De betrouwbare kroniekschrijver Worp van Thabor weet te melden dat in Barrahuis alle jaren de landdag van Oostergo gehouden werd en dat de vertegenwoordigers van Oostergo daar dan ook hun rechters kozen, op dezelfde wijze als dat voor Westergo in Hartwerd geschiedde (Worp IV, p. 2). Dat wordt bevestigd door een Oudfriese acte van 1480 waarin een besluit genomen wordt dat de landdag van Oostergo ook in de toekomst regelmatig zal vergaderen *to Barrahuus to Wirdum*. In 1492 werd Barrahuis volgens Peter van Thabor zelfs gebruikt voor een gemeenschappelijke bijeenkomst van Oostergo en Westergo.

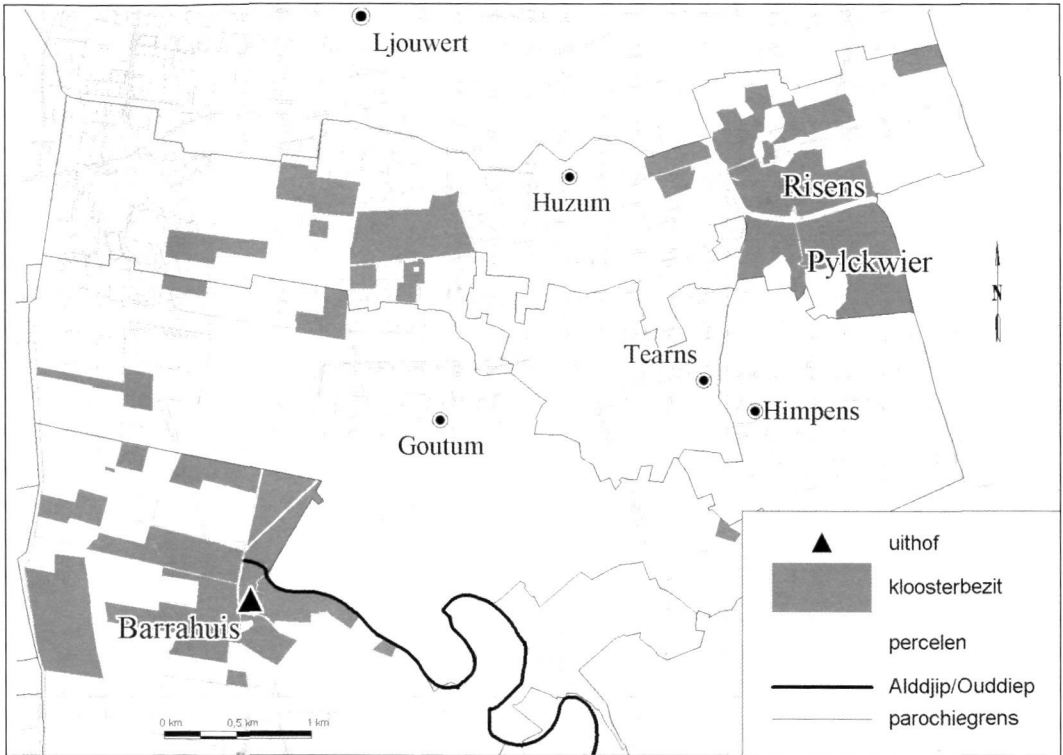
De precieze plaats van het oudste Barrahuis is bij mijn weten archeologisch nooit vastgesteld. Op de kaart van Eekhoff staat het ingetekend op een kleine terp ten oosten van de Leeuwarder straatweg, noordelijk van Werpsterhoek, even boven de plaats waar de Zwichumer dijk op die straatweg aansluit. Aan de westkant staat de boerderij Oud Barrahuis aangegeven en ten zuiden de boerderij Nieuw Barrahuis. Dat is ook de plek die op de oudere kaart van Schotanus-Halma voor het Barrahuis is ingeruimd. Ik denk dat die lokalisatie van Eekhoff heel goed kan kloppen, al bestaat altijd nog de mogelijkheid dat het oorspronkelijke uithofcomplex op de wat grotere, intussen afgegraven terp een paar honderd meter naar het oosten heeft gelegen. Een klein archeologisch onderzoek met een proef-sleuf in een verhoogd restant daarvan leverde in 1986 geen vondsten of grondsporen van belang op. De stenen van het oude monnikhuis zijn vermoedelijk na de afbraak gebruikt voor de bouw van de nieuwe pachtboerderijen die in de 16e en 17e eeuw in de omgeving werden opgetrokken, met name op het nieuwland.

Beschouwt men de ligging van het complex in een groter geografisch verband, dan lijkt de keuze voor Barrahuis als vergaderplaats heel logisch. Het lag betrekkelijk centraal op neutraal terrein, binnen de immuniteit of het eigen vre-

degebied van het klooster en niet in een stad. Het was over de klei goed te bereiken voor de noordelijke grietenijen van Oostergo en kon ook vanuit de zuidelijke Woudgrietenijen per schip goed bereisd worden. Wat Jancko Douwama over de congresfunctie geschreven heeft, klopt dus wel, maar dan voor zijn eigen tijd. Toch hadden de kloosterlingen het Barrahuister complex niet als ontmoetingsoord bedoeld. Het moet haast vanaf het begin opgezet zijn geweest als een agrarisch exploitatiecentrum van veel grotere omvang dan een doorsnee familiebedrijf, een centrum dat door de paters van Bergum in eigen beheer werd uitgebaat met behulp van lekenbroeders. In het Latijn vindt men ze aangeduid als *grangiae* of *curtes* (hoven). In de volkstaal komen we ze tegen als *voorwerken* of *monnikehuizen*. Eerstgenoemde term werd vooral in Groningen, Drenthe en Oostfriesland gebezigd, de andere was meer gangbaar in Friesland. Het element 'monnik' erin verwijst naar de *monachus conversus*, de convers-monnik of lekenbroeder, die wel tot de kloostergemeenschap behoorde maar niet deelnam aan het koorgebed. Zulke lekenbroeders, die in de volksmond ook monniken heetten, konden op godsdienstig terrein volstaan met het dagelijks bidden van een aantal paternosters. Ze namen het werk op het land en de organisatie daarvan voor hun rekening en konden dus ook verblijf houden op de buitenbezittingen van hun klooster. Bij de grootste van die uithoven werden wel kleine kapellen gebouwd met het oog op de zielzorg van de conversen ter plaatse. Dat was ook te Barrahuis het geval: in 1488 werd een Oudfriese oorkonde opgemaakt *toe Barrehuus in der capelle*. Wat dat betreft kan het niet anders of dit is een van de belangrijkste uithoven van het Bergumer klooster geweest.

BEZIT IN KAART

De verschijning van de *Prekadastrale Atlas fan Ljouwerteradiel*, deel 15 in de bekende serie van de Fryske Akademy, vergemakkelijkt ons het middeleeuwse kloosterbezit in deze gemeente in

De uithofcomplexen van Barraconvent in het Zuidertrimdeel van Leeuwarderadeel, tegen de achtergrond van de huidige topografische situatie (kaart: S. Strating, Fryske Akademy).

kaart te brengen. In zijn algemeenheid is het voor Friesland goed mogelijk de abdij-, proosdij- en priorijgoederen van voor 1580 te reconstrueren. Dat komt omdat daarvan registers bewaard zijn gebleven uit de jaren 1638-1644 toen de Staten van Friesland, die bijna al het kloosterland in 1580 in beslag hadden genomen, dat van de hand moesten doen om hun reusachtige schulden aan de Generaliteit te kunnen betalen. Door de namen van pachters en eigenaars en ook de opgave van omvang en opbrengst te vergelijken met de zogenoemde stemgegevens van 1640 uit de Atlas, kan een koppeling tot stand worden gebracht die in vier van de vijf gevallen uitsluitsel geeft (Mol, 1991a, bijlage 3). Het beeld

dat daar dan uitrolt, is op een kaartje weergegeven. Twee voormalige kloosterboerderijen (oorspronkelijk onderdelen van de uithof die apart in pacht waren uitgegeven) konden niet geïdentificeerd worden, maar we mogen wel aannemen dat ze aansloten op het hier wel gelokaliseerde deel van het Barrahuister bezitscomplex. Zulke grote uithoven als Barrahuis waren bedoeld om met eigen werkrachten akkerbouwen veeteeltproducten op te brengen, die ter consumptie naar het klooster vervoerd werden. In theorie ging het om een gesloten systeem waaraan geen geld te pas kwam, zodat de kloosterlingen zich zo min mogelijk met de (zondige) wereld hoefden te bemoeien. Men streefde dus naar autarkie om godsdienstige redenen. In de praktijk werkte het systeem echter anders, omdat de productie van de uithoven na verloop van tijd zo groot werd, dat ze in de steden op de markt kon worden gebracht om daar te worden

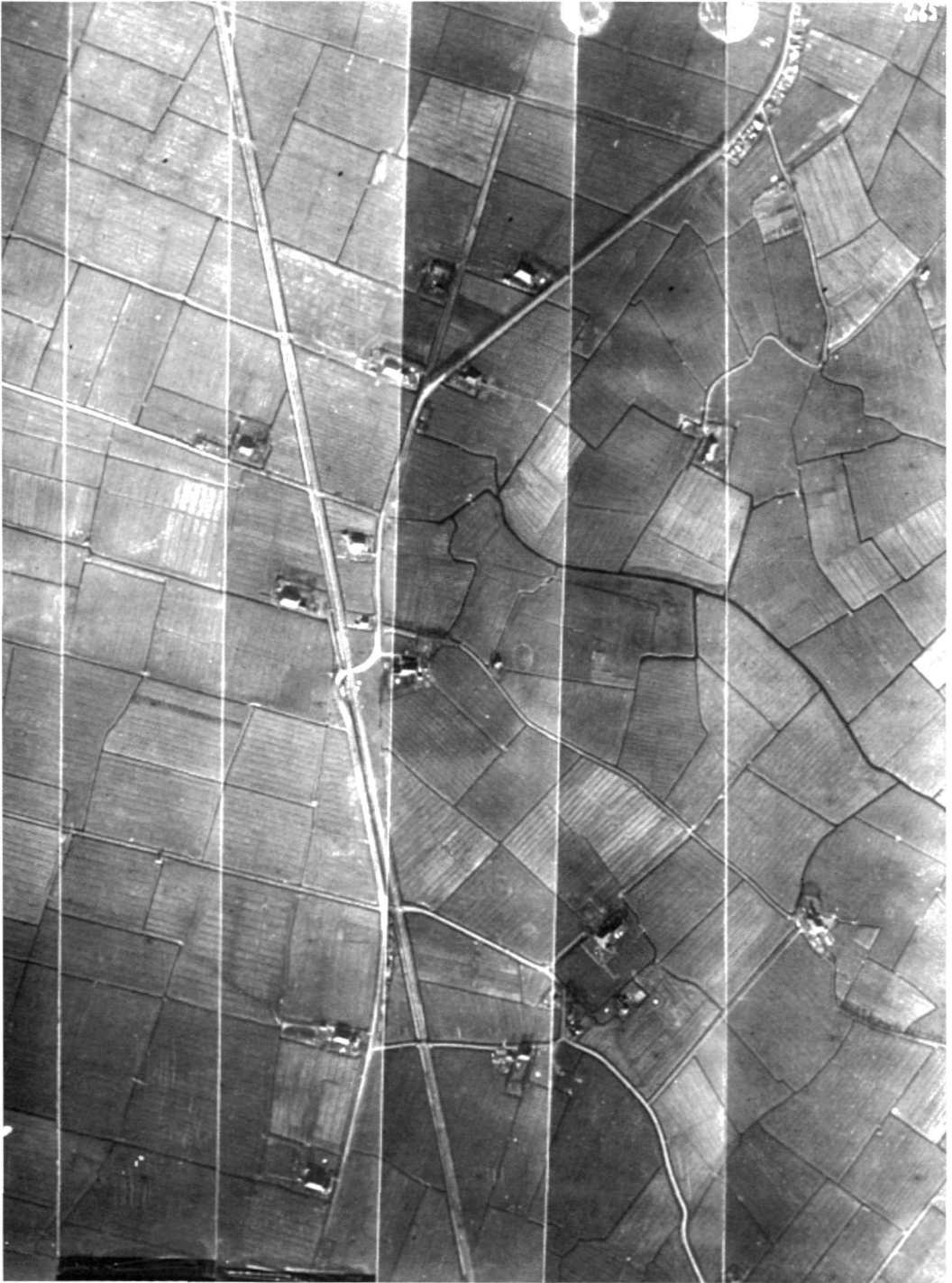
verkocht. Met het geld konden de monniken dan kopen wat ze nodig hadden: hout bijvoorbeeld of natuursteen en ander materiaal voor het onderhoud en de uitbouw van het klooster. Barrahuis was het meest westelijke van de Bergumer uithoven en lag op de beste grond, met een behoorlijk areaal nieuwland: hoog opgewassen, kalkrijke klei in het voormalige Middelseegebied tussen Oostergo en Westergo. De bezitsreconstructie toont ons voor Leeuwarderadeel nog twee andere complexen van hetzelfde klooster. Het ene lag onder Huizum, met als kern het terrein waarop nu het Medisch Centrum Leeuwarden gevestigd is, het andere bevond zich verder naar het oosten, daar waar de dorpsgebieden van Huizum en Hempens elkaar raakten, rondom de terpbuurschappen Risens en Pilckwier. Uit de documenten is geen informatie overgeleverd over het bestaan van echte monnikhuizen aldaar, maar dat lijkt een bronnenkwesitie. De compacte, aaneengesloten ligging van een aantal voormalige kloosterboerderijen wijst in beide gevallen op een oorspronkelijke exploitatie in uithoven. Berichten over zulke uithoven van het Bergumer klooster zijn wel overgeleverd voor bezitscomplexen even verder naar het oosten in Tietjerksteradeel, namelijk voor het circa 140 ha grote geheel van *Olde Meeden* onder Suwâld (RvdA I, p. 227) en de noordoostelijk daarvan gelegen *Moneke sate* onder Lytse Geast (BB I, p. 105). Van daaruit was het niet meer zover reizen naar het klooster zelf, waaromheen het kernbezit gegroepeerd lag dat geëxploiteerd werd vanuit de kloosterhof en de twee kilometer noordelijker gelegen uithof *Sandhuis* (Reitsma, 1888, p. 140). In principe hebben we dus gegevens over vier met name genoemde uithoven van het Bergumer klooster: Barrahuis, Olde Meeden, de Moneke sate en Sandhuis. En verder nemen we aan dat zulke exploitatiecentra ook bestaan hebben in Huizum en bij Risens/Pilckwier. Kijkt men nu naar de kaart, dan krijgt men het beeld van een streng van achter elkaar gelegen uithoven, van west naar oost, van de hoge kwelderrug met het

daaraan grenzende nieuwland van de Middelsee over het lager gelegen knipkleigebied achter Huizum naar de lage veenweiden van Westelijk Tietjerksteradeel en de daarachter opduikende zandgronden. De variatie in ligging stond daarbij garant voor een variatie in productie. Bij Barrahuis konden haver en gerst verbouwd worden voor de brouwerij van het klooster, in Goutum, Huizum en Hempens werd vermoedelijk aan melkveeteelt gedaan, mogelijk ook in Olde Meeden, waar vast ook wel ossen geweid werden. Verder kan erop gerekend worden dat het klooster daar een of meer eendenkooien exploiteerde. Bij Lytse Geast, Sandhuis en in de omgeving van het klooster zal rogge verbouwd zijn als broodgraan. Op het Burgumer veen werd uiteraard turf gestoken voor de energievoorziening en op de Burgumer heide hielden de kloosterlingen ongetwijfeld schapen met het oog op de wol.

Tot besluit moet dan nog het Bergumer *Abtshuis* aan de Tweebaksmarkt in Leeuwarden worden genoemd, dat daar in 1570 door de nieuw aangestelde eerste bisschop van Leeuwarden, Cunerus Petri, voor korte tijd als bisschoppelijk paleis ingericht werd. Sinds 1579 bood het onderdak aan de Staten van Friesland (Eekhoff, 1846). De naam Abtshuis is wat eigenaardig omdat het Bergumer klooster nooit de status van abdij heeft verworven. Mogelijk is die naam door anderen aan het gebouw gegeven vanwege zijn imposante afmetingen. De voorgeschiedenis is niet bekend, maar het is niet uitgesloten dat het behalve als herberg en refugie voor de prior van Bergum ook lang dienst heeft gedaan als stapelplaats, van waaruit kloosterproducten op de Leeuwarder markt werden gebracht (verg. Van Bavel, 2000).

Al die exploitatiecentra waren onderling goed bereikbaar. Meindert Schroor heeft in zijn studie over *De wereld van het Friese landschap* al

Barrahuis en omstreken op een luchtfoto uit 1927. Rechts van het midden het Oud Diep (foto: Historisch Centrum Leeuwarden).

beschreven hoe de kloosterlingen van Lutkegeest via een *olt feer* pal oostelijk van de Muontse-tynje (Monnike-weer) over het Oud Deel in Risens konden komen en omgekeerd. Het is niet zo dat de Bergumer monniken alleen maar over hun eigen land hoefden te trekken om er te komen, maar hun steunpunten waren zowel over water als over land makkelijk via elkaar te bereiken.

BARRAHUIS, HET OUD DIEP EN DE BARRAHUISTER ZIJL

Zoals al aangegeven is, was Barrahuis de meest westelijke en tegelijk de meest waardevolle van de serie uithoven. Als zodanig zal het ook wel de oudste zijn geweest. De reeks uithoven lijkt daarom niet tot stand gekomen te zijn vanuit het oosten, in die zin dat het klooster stap voor stap zijn weg naar de klei heeft gezocht. Na het ontstaan van het klooster werd naar alle waarschijnlijkheid eerst Barrahuis gesticht en zijn la-

Even noordelijk van het tegenwoordige Barrahuis ligt de plaats waar het Oud Diep in de Middellzee uitmondt. Op de achtergrond de Breedijk, waarop in 1827 de Overijsselse Straatweg werd aangelegd (foto: Tom Sandjck).

ter de monnikhuizen tussen beide uiterste nederzettingen als kralen aan een ketting geregen. Maar als dat zo gegaan is, doemt de vraag op waarom de Bergumer monniken dan juist eerst hun oog op de noordhoek bij Wirdum hebben laten vallen.

De verklaring is betrekkelijk eenvoudig als we kijken naar de afwatering, zoals die in de 12e en vroege 13e eeuw in dit stukje Friesland moet hebben gefunctioneerd. Bij Barrahuis lag volgens de waterstaatshistorici Rienks en Walther in 1539 de Barrahuister zijl. Die diende om het water van het Nieuwland goed naar het noordoosten te laten afstromen via een stukje Oud Diep en de Wirdumer vaart. Vóór de indijking

van de Middellzee stroomde het water van het oudland in westelijke richting af naar die zee-arm. Leeuwarden was toen ook nog een expansieve pre-stedelijke handelsnederzetting met een rechtstreekse verbinding met de zee. In feite vinden we bij Barrahuis de uitmonding van een rivier die, precies zoals de Boorne meer zuidelijk, het regen- en veenwater uit een gedeelte van Oostergo afvoerde. Die rivier kan wat haar benedenstroomse gedeelte betreft in de bronnen teruggevonden worden als het Oud Diep. Bovenstrooms staat ze bekend onder de naam van de (Wijde en Kromme) Ee (Gildemacher, 1993). S.J. van der Molen heeft in twee mooie artikelen in de *Leeuwarder Courant* de meanderende loop van het Oud Diep tussen Barrahuis en Wergea beschreven, terwijl op de terpenkaart uit 1985 van de Werkgroep ‘Werregae Ald en Wergea Nij’ nauwkeurig de voortzetting ervan tussen Wergea en Warten gereconstrueerd is. Hun bevindingen worden bevestigd door de bodemkaart en de kadastrale landwaarde-reconstructie van 1832, waarop het bochtige geulenpatroon duidelijk te herkennen valt. Met dat geheel in kaart zien we nu in één oogopslag dat het Oud Diep ooit niet alleen het overtollige water van noordelijk Idaarderadeel afvoerde, maar ook dat van het grootste part van Tietjerkerstadeel, inclusief de landen rondom het Bergumer Meer en de Leien. Ook de Lits bij Rottefalle hoorde tot dit stroomgebied. We kunnen dus zeggen dat de rivier in het hoogveen van westelijk Achtkarspelen ontsprong. Gezien de grote meanders tussen Barrahuis en Zwichum en ook gelet op de uitwiggende kleibanen die de bodemkaart daarlangs laat zien, moet het Oud Diep bij de monding eertijds tevens als getijdestroom hebben gefungeerd waardoor het zeewater het achterland kon binnendringen en slib kon afzetten.

Het belang van de rivier in de eerste eeuw van het bestaan van het klooster Bergum hoeft niet onderstreept te worden. Hoe beter de afwatering functioneerde, des te meer hun landerijen in de directe omgeving van het klooster ople-

verden. Omdat de monding van het Oud Diep echter, precies zoals die van soortgelijke stromen als de Paesens en de Marne, door het gedurig opslibben steeds meer dicht kwam te zitten, zijn de monniken vermoedelijk al gauw betrokken geraakt bij pogingen de waterloop uit te diepen en met een zijkanaal te reguleren. Het is wel speculatief, maar ik denk daarom dat de Barrahuister zijkanaal al in de eerste helft van de 13e eeuw door het klooster is aangelegd – ter bevordering van de uitstroom naar het westen – en dat de verwerving van landbezit ter plaatse voor een deel daarmee in verband kan worden gebracht. Te denken valt aan een zelfde soort houten pomp of duikerconstructie als in het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw in de directe omgeving van Gerkesklooster is gevonden. Die activiteit van het Bergumer klooster zou dan prima passen in het algemene patroon van Friese kloosters die in de 13e en 14e eeuw de aanleg van waterstaatkundige kunstwerken voor hun rekening namen.

Lang zal de afwatering van oost naar west via Barrahuis niet geduurd hebben. Het lijkt erop dat al vrij snel na de definitieve afsluiting van de Middellzee ten westen van Leeuwarden in de tweede helft van de 13e eeuw het water de andere kant uit geleid moest worden, naar het noordoosten. Het zou te ver voeren hier het tot stand komen van de nieuwe afwateringsconstellatie van Noordelijk Oostergo in die tijd te beschrijven, maar wel kan worden aangestipt dat het graven van de lange rechte vaarten oostelijk van Leeuwarden, zoals het Langdeel en de Lange Meer, daar deel van uitmaakten. Het klooster van Bergum zou heel goed een rol gespeeld kunnen hebben bij de aanleg van die nieuwe waterwegen. Het ligt voor de hand het ontstaan van zijn grote uithoven van Olde Meeden en Risens/Pilckwier als steunpunten voor het onderhoud van dat afwateringssysteem ook daarmee in verband te brengen. Bij gebrek aan schriftelijke documentatie valt dat proces niet nauwkeurig te dateren, maar er is alle kans dat het zich zo ongeveer tussen 1250 en 1300 heeft afgespeeld.

**VERVAL EN VERNIEUWING VAN HET
UITHOFSYSTEEM**

Het uithofstelsel, dat in de Friese landen door bijna alle plattelandskloosters werd toegepast, bleek vanaf het eind van de 14e eeuw niet meer te voldoen en moest in de eerste decennia van de 15e eeuw geleidelijk aan worden opgegeven. De belangrijkste factor lijkt een demografische te zijn geweest. De kloosters kregen te weinig lekenbroeders om het systeem gaande te kunnen houden en konden dus niets anders doen dan de uithoven in delen opsplitsen en die aan een aantal pachters verhuren. Veelal werden de gro-

De buurschap Barrahuis (linksonder) en omgeving, ingeklemd tussen het spoor van Leeuwarden naar Heerenveen en de A32. Even rechts van het midden ligt het terprestant van Techum. In de verte de stad Leeuwarden (foto: Tom Sandijck).

te voormalige uithofcomplexen in zo'n vier tot zes aparte bedrijfseenheden verdeeld.

Het Bergumer klooster heeft de eigen exploitatie van Barrahuis pas heel laat opgegeven. Dat heeft ermee te maken dat het convent zich in 1449 aansloot bij de hervormingscongregatie van Windesheim, die het verrichten van handwerk door haar conventsleden opnieuw propageerde en daarom weer conversen aannam en oude uithoven tot nieuwe productiviteit probeerde te brengen. De proosdij is bij die metamorfose omgezet in een priorij met een bevolking van mannelijke kloosterlingen die zich toelegden op koorgebed, studie en handarbeid. De zustersgemeenschap heeft men laten uitsterven. Verder verbrak het klooster toen zoveel mogelijk de banden met de onderhorige parochies. Wat dat betreft is het karakter van de instelling ingrijpend veranderd. Dat was ook het

geval bij de andere kloosters uit de familie van Ludingakerke, die eveneens in de congregatie van Windesheim opgenomen werden. Toch moesten ze na verloop van tijd allemaal vaststellen dat het doorzetten van de eigen exploitatie van de oude uithoven niet rendabel was. In 1511 krijgen we daar een goed beeld van. Toen waren het Bergumer klooster en zijn moederklooster Ludingakerke de enige Friese instellingen die nog agrarische uithoven uitbaatten. Daar hoorde Barrahuis overigens niet meer bij: Barraconvent had toen alleen nog de uithof *Olde Meeden* onder Suwâld ter grootte van 60 *grasingen* en 75 *mansmad meden* in eigen beheer. De landen van Barrahuis waren toen al in pacht uitgegeven aan zeven pachters, van wie Folkert Gerbens, vader van de bekende rechtsgeleerde en staatsman Viglius van Aytta, de voornaamste was (Postma, 1983).

MILITAIRE OVERLAST, MISLUKTE VERHUISPLANNEN EN DE VERPACHTING AAN DE AYTTA'S

Volgens de *vita* of levensbeschrijving van Viglius van Aytta was het helemaal de bedoeling niet geweest van de Bergumer paters om Barrahuis te verhuren. Zij waren zelfs begonnen om er de fundamenten voor een nieuw kloostercomplex te leggen en hadden dus plannen ontwikkeld om vanuit Bergum naar Wirdum te verhuizen. Maar twee grote militaire confrontaties in de strijd tussen Schieringers en Vetkopers dwongen hen de uitvoering van deze plannen te staken. In 1492 ging het tussen de Schieringers van Westergo onder leiding van de Sneker hoofdeling Bocke Harinxma aan de ene kant, en de Vetkopers van Leeuwarden, die de steun genoten van de stadstaat Groningen, aan de andere kant. De Schieringers trokken toen aan het kortste eind. Zes jaar later was het precies andersom. Nadat de Schieringers, die toen als hulptroepen voor de hurlingen van Albrecht van Saksen onder leiding van diens legeraanvoerder Wilwold von Schaumburg optraden, begin juni bij Laaxum de Woudfriezen een verpletterende nederlaag bezorgd hadden, trokken

ze op naar Midden-Friesland om het verzet biedende Leeuwarden mores te leren. Volgens Worp van Thabor kwam het toen bij Rauwerd tot een kleine veldslag (Worp IV, p. 305) – de eerder genoemde biografie van Viglius lokaliseert het gevecht tussen Barrahuis en het meer naar het zuiden gelegen Schierhuis onder Wirdum (de voormalige uithof van de cisterciënzer abdij Bloemkamp) – die door de Leeuwarders verloren werd. Bij die gelegenheid is Barrahuis in brand geraakt en geplunderd, en is ook het klooster bij Bergum zelf door de mannen van Schaumburg en zijn Schieringer maten onder handen genomen. In de woorden van Peter van Thabor, een ordegenoot van de Bergumer paters: *Ende ... dat convent toe Burghum worde hoer beesten benomen, als hoer beste grote ossen, buten al ander clenodye!* (p. 49, 55-56).

De schade was zo groot dat de kloosterlingen besloten de uithof niet meer op te knappen en dus ook niet meer tot een nieuw kloostercomplex uit te bouwen. Ze vroegen toestemming aan de nieuwe machthebber in Friesland, de hertog van Saksen, om zich uit Barrahuis te mogen terugtrekken en het complex te verhuren. Op dat moment kon de jonge Folkert Gerbens zijn slag slaan dankzij de vertrouwenspositie die zijn broer, mr. Bucho Aytta, als partijganger en raadsheer van de hertog bezat. Door diens toedoen kon hij op ongeveer twintigjarige leeftijd het meest waardevolle deel van de Barrahuister landen, inclusief het gebouwencomplex zelf, voor een lage huurprijs in gebruik nemen. De biograaf van Viglius heeft het in dit verband over een *mediocris pretium*, dat is een zacht prijsje. We schrijven dan 1503. In 1511 omvatte het bezit van Viglius' vader 25 pondemaat akkerland, 40 pondemaat grasland en 37 pondemaat hooiland, dus meer dan 100 pondemaat (circa 40 ha) voor 60,5 goudgulden (RvdA I, p. 44). De verdere geschiedenis van de Aytta's kunnen we hier laten rusten. Maar wel kan onderstreept worden dat de eerste grote huurders van zulke voormalige uithofcomplexen in het algemeen goed geboerd hebben. Daardoor konden derge-

lijke families zich ontwikkelen tot haast een eigen klasse, tussen de eigenerfden en de adel in. Viglius van Aytta heeft flink zijn best gedaan om zijn afkomst als adellijk voor te stellen. Hij had wel een paar kleine hoofdelingen in zijn kwartieren, maar de meeste van zijn voorvaderen waren eigenerfde boeren. Daarom moest hij zoals zovele standsgenoten zijn carrière opbouwen via een academische studie. Dat die betaald kon worden, was voor een deel zeker te danken aan de opkomst van zijn familie door de goedkope overname van het kloosterland van Barrahuis. Komen we tot besluit nog even terug op Jancko Douwama's beschrijving van de relatie tussen Barrahuis en het klooster Bergum. Inmiddels is wel duidelijk waarop die gebaseerd was. Douwama had heel wat informatie over de relatie tussen Barrahuis en het klooster Bergum onthouden, maar hij heeft bij het uitschrijven van zijn verhaal zijn precieze kennis over betrekkelijk recente ontwikkelingen vermengd met een verkeerde notie over het grijze verleden van het convent. Dat Barrahuis als congressentrum voor de landdagen van Westergo en Oostergo werd gebruikt, klopt precies. Dat het bij militaire confrontaties tussen Schieringers en Vetkopers werd verwoest, ook. Hij had bovendien meegekregen dat de Bergumer kloosterlingen bezig waren geweest Barrahuis tot een volwaardig kloostercomplex om te bouwen maar daar vanaf moesten zien. Dat laatste heeft hij echter verkeerd geïnterpreteerd, als zou het gaan om het opgeven van een zeer oude kloostervestiging. Het kan hem niet aangerekend worden, maar het laat wel zien dat de historische kennis van een redelijk ontwikkelde hoofddeling als Jancko Douwama niet verder ging dan mensenheugenis, en dat als de Bergumer conventualen zelf al iets aan geschiedschrijving hebben gedaan, deze geen verspreiding had gekregen.

The grange system of the Augustinian monastery of Bergum in the province of Friesland
The majority of the Frisian monasteries that were founded in the 12th and 13th centuries based their

economy on the direct exploitation of land property. They managed their estates with the help of large numbers of lay brethren. Most of these working monks served as labourers on the so-called granges: agrarian exploitation centres of more than average size, the production of which was transported directly to the monastery. With the money they made by selling the surpluses on the market, the monks were able to finance their building activities and further expansion. In this article the pre-1350 grange system of the Augustinian monastery of Bergum or Barraconvent, in the heart of the Dutch province of Friesland, is analysed with help of data on its property. Bergum's oldest grange, Barrahuis, on the clay lands south of Leeuwarden, seems to have been its main production centre, built near the mouth of the small river Oud Diep. This river connected the higher moor and sand district where the convent was located, with the fertile clay soils in the west. It is argued that the monastery participated in the construction of the new canals that drained the water of Tietjerksteradeel in northwesterly direction after the mouth of the Oud Diep had been silted up in the second half of the 13th century.

NOOT

- 1 Voor het dorp hanteren we de tegenwoordige Friese benaming, voor het klooster handhaven we de oude vorm Bergum.

LITERATUUR

- BAART, A., EN M.P. VAN BUIJTENEN (1957). Bergums kerk, klooster en omgeving. In: *De Vrije Fries* 43, pp. 130-174.
- BAVEL, B.J.P. VAN (2000). Schakels tussen abdij en stad. De stadshoven van de norbertijner abdijen in de Nederlanden (ca. 1250- ca. 1600). In: *Analecta Premonstratensia* 86, pp.133-157.
- BB = Beneficialboeken van Friesland (1850), dl. 1. J. van Leeuwen (ed.), Leeuwarden.
- BUIJTENEN, M.P. VAN (1967). Achtkarspelen tussen Munster en Utrecht. In: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 9, pp. 172-212.

- EEKHOFF, W. (1846). *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*, dl. 1. Leeuwarden.
- EEKHOFF, W. (1849-1859). *Nieuwe Atlas van de provincie Friesland*. Leeuwarden.
- GERBENZON, P. (1948). *Codex Furmerius*. In: *De Vrije Fries* 39, pp. 74-90.
- GILDEMACHER, K.F. (1993). *Waternamen in Friesland*. Leeuwarden.
- Jancko Douwama's Geschriften (1849). J. VAN LEEUWEN, J. DIRKS EN J.G. OTTEMA (ED.), Leeuwarden.
- KIST, M. (1999). *Centraal gezag en Friese vrijheid: Jancko Douwama's strijd voor de Friese autonomie*. In: J. FRIESWIJK E.A. ED. *Fryslân, staat en macht 1450-1650*. Hilversum, pp. 107-125.
- LAMBOOIJ, H.TH.M., EN J.A. MOL (ED.) (2001). *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland*. Hilversum/Leeuwarden.
- MOL, J.A. (ED.) (1989). *Leuwerderadeels aenbreng h gemaect int jaer 1540*. Leeuwarden.
- MOL, J.A. (1991a). *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*. Leeuwarden 1991.
- MOL, J.A. (1991b). *De Fryske cistersiënzerkleasters en har besit*. In: *De Vrije Fries* 71, pp. 24-47.
- MOL, J.A., EN P.N. MOOMEN (1996). *De stichting van de Augustijner koorherenabdij Ludingakerke en haar relatie met Rolduc*. In: S. ZIJLSTRA, G.N.M. VIS EN D.J.M. ZEINSTRAS (RED.). *Vroomheid tussen Vlie en Lauwers. Aspecten van de Friese kerkgeschiedenis*. Delft.
- MOLEN, S.J. VAN DER (1978). *Duizendjarige meanders in het landschap bezuiden Leeuwarden*. In: *Leeuwarder Courant* 30 sept.
- MOLEN, S.J. VAN DER (1989). *Ex-zijrivier Middelzee eindigt tegen autoweg*. In: *Leeuwarder Courant* 5 mei.
- NIEUWLAND, P., EN J.A. MOL (ED.) (1993). *Rekken fan de kleasteropkomsten yn Fryslân oer it boekjier 1606/1607*. In: P.L.G. VAN DER MEER, J.A. MOL EN P. NIEUWLAND (ED.). *Administrative en fiskale boarnen oangeande Fryslân yn de ier-moderne tiid*. Leeuwarden, pp. 35-154.
- OUDFRIESCHE OORKONDEN dl. 1 (1927). P. Sipma (ed.) 's-Gravenhage.
- PETER VAN THABOR = Peter Jacobszoon van Thabor (1973). *Historie van Vriesland*. H. AMERSFOORDT EN H.W.C.A. VISSER (ED.), herdruk door R. Steensma. Leeuwarden.
- POSTMA, F. (1983). *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549)*. Zutphen.
- PREKADASTRALE ATLAS FAN FRYSLÂN dl. 15, *Ljouwerteradiel* (2002). J.A. MOL EN P.N. MOOMEN (ED.). Leeuwarden.
- RVDA = Register van den aanbreng van 1511, dl. 1 (1880). I. TELTING (ED.). Leeuwarden.
- REITSMA, J. (ED.) (1888). *Register van geestelijke opkomsten van Oostergo 1580-1581*. Leeuwarden.
- RIENKS, K.A., EN G.L. WALTHER (1954). *Binnendijken en slieperdijken yn Fryslân*, 2 dln. Leeuwarden.
- SCHOTANUS À STERRINGA, B. (1718). *Uitbeeldinge der Heerlijkheit Friesland*. Leeuwarden, Francois Halma; herdruk Amsterdam 1970.
- SCHROOR, M. (1993). *De wereld van het Friese landschap*. Groningen.
- SCHWARTZENBERG EN HOHENLANSBERG, G.F. THOE (RED.) (1768). *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, dl. 1. Leeuwarden.
- TERPENKAART WARGA, AEGUM EN WARSTIENS (1985). In: *Ien en oar út 'e skiednis fan Wergea*. Wergea.
- VERHOEVEN, G. (1989). *De middeleeuwse kerkpatrocinia van Friesland. Een inventaris*. In: *Fryske Nammen* 8, p. 75-108.
- VITA VIGLII AB AYTTA ZUICHEMI. In: C.P. HOYNCK VAN PAPENDRECHT (ED.), *Analecta Belgica*, tomus I, pars I, 5.
- WORP VAN THABOR = Worp Tyaerda van Rinsumageest, vierde boek der Kronijken van Friesland (1850). J.G. Ottema (ed.). Leeuwarden.
- WOUDSTRA, J. (2002). *Siderius. De Familie en het Handschrift*. Engelum.